

УДК [94:929:070](477.74)

**М.Ф. КОМАРОВ ЯК ФУНДАТОР ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО
ЖУРНАЛУ В ОДЕСІ**

О.О. Ладиненко

*аспірант 3 року навчання, кафедра історії України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38097-334-88741; email: ladinenko@mail.ru*

75

In the article the author examines the role the famous bibliographer Mikhail I Komarov played in publishing of the first Ukrainian Odessa's magazine "By land and 1 sea" (1895-1896). The aurthor reveals in details Komarov's organizational skills and] creative journalistic activity as well as the place and role the magazine played in the context of Ukrainian national movement in the late nineteenth century.

Keywords: M.F.Komarov, "By land and sea", Odessa community, review.

В статье автор анализирует роль известного библиографа Михаила Комарова в издательстве первого украинского журнала Одессы «По море и спает» 1895-1896 годов. Подробно рассматриваются организационные способности и публицистическое творчество деятеля на страницах издания, а также место и значение журнала в контексте украинского национального движения конца XIX века.

Ключевые слова: М.Ф.Комаров, «По морю и суше», Одесская община, рецензия/

В статті автор аналізує роль відомого бібліографа Михайла Комарова у видавництві першого українського журналу Одеси «По море и суше» 1895-1896 років. Детально розглядаються організаційні здібності та публіцистична творчість діяча на сторінках видання, а також місце та значення часопису в контексті українського національного руху кінця XIX століття.

Ключові слова: М.Ф.Комаров, «Поморю и суше», Одеська громада, рецензія.

Англійський дослідник Б.Андерсон вважав появу масових друкованих видань одним із важливих факторів націєтворення [1: 57-68]. Українське «культурне відродження» XIX ст. не було винятком - книговидавництво та журналістика стали основою формування модерної літератури, головним засобом привнесення національної ідеї у маси. Однак, якщо у південно-західній Україні друковане слово поширювалося порівняно вільно, що вилилося у заснуванні ряду національних газет та журналів - «Діло», «Правда», «Зоря», «Батьківщина», «Дзвінок», то в Російській імперії у другій половині XIX ст. уряд вживав рішучих заходів аби означений процес загальмувати. Валуєвський циркуляр 1863 та Емський указ 1876 років були лише вершинами айсбергу імперської цензури, що забороняла українські підручники, театральні вистави, створювала значні перешкоди у друкуванні та ввезенні за кордону художньої літератури та періодики. Втративши можливість легальної політичної діяльності, вже в середині 70-х років ряд національних діячів, таких як М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський, Ф. Вовк - емігрували, а осередки українського руху - громади, зосередились виключно на культурницькій роботі. Я. Грицак зауважує: «80-ті роки XIX ст. увійшли в історію національного відродження як «мертві роки». Основні його здобутки обмежувалися культурною й науковою галузями» [4: 57].

Не рахуючи публікацій у Галичині та виступів на шпальтах російської ліберальної та радикальної преси, чи не єдиним рупором українських письменників, істориків та етнографів Наддніпрянщини у останні десятиліття XIX ст. став російськомовний часопис «Киевская Старина» (1882-1906), що з 90-х років перетворився на друкований орган Київської Громади. У 1893 р. Головне управління у справах друку, «згадавши» про Емський указ 1876 року заборонило ввозити в Росію галицьке видання «Зоря», що стало серйозним Ударом для української культури. З цього приводу - відомий бібліограф, літературознавець,

упоряднику російсько-українського словника, лідер Одеської Громади - Михайло Федорович Комаров (1844-1913) писав у листі до Бориса Грінченка від 5 квітня 1894 року: «.. найтяжча, звичайно, заборона Зорі, бо вона із усіх галицьких видань була для України найкорисніша, тим більше, що разом з нею забрано і Словаря...». Комаров склав апеляцію до Міністерства внутрішніх справ із вимогою скасувати указ 1876 року, а також прохання видавати в Одесі літературний український часопис «Ластівка», де мали публікуватися художні твори, періодика, етнографія [7: 1—2]. Згодом, переконавшись, що про суто національний друкований орган годі було й думати, Одеська Громада вирішили викупити і переорієнтувати російськомовний науково-популярний тижневик «По морю и суше» у 1895-1896 роках під власні потреби. Варто зазначити, що певний досвід у одеситів в даній справі був, адже ще у 1881 році у причорноморському місті виходив тижневик «Пчелка» під редакцією Л.В. Кірхнера, в якому подавалася інформація щодо творчості Т. Шевченка, І. Нечуй-Левицького, М. Костомарова, розвитку народної освіти, життя українців Галичини тощо.

Найбільш розлогу характеристику українофільського часопису Одеси «По морю и суше» подали радянський літературознавець В. Герасименко та сучасний одеський історик В. Кузьменко, вказавши на особливості створення і видання, основні напрямки діяльності, рубрики та співробітників [3: 73-86; 9: I 124-128]. Так, в ньому друкувалися твори Олени Пчілки, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Дніпрові Чайки, некрологи О. Кістяківському, М. Костомарову, П. Ніщинському, рецензії на «Киевскую Старину» тощо. Особливу увагу фактичному ідеологу та керівнику журналу, лідеру Одеської Громади 90-х років М.Ф.Комарову приділила дніпропетровська дослідниця Г. Швидько, перерахувавши майже усі його публікації та окресливши заходи спрямовані на підтримку видання [20: 70—73]. Вважаємо, що встановлення ролі М. Комарова у функціонуванні журналу потребує подальшого розкриття, адже за визначенням відомого українського мецената і члена Одеської громади Євгена Чикаленка, окрім М.Ф. Комарова в Одесі не було досвідчених журналістів чи газетярів [19: 229], тому творчість та організаторська діяльність М.Ф. Комарова були вирішальними та спрямовуваними для часопису.

Науково-популярний ілюстрований тижневик «По морю и суше» виходив протягом 1890-1896 років, спочатку у Києві, а з 1893 року в Одесі. На початку 1895 року видавець-редактор М.І. Рейхельт захворів і друкар Л.В. Кірхнер зробив пропозицію придбати часопис Одеській Громаді, в колах якої, як вже зазначалось, визріла ідея власного видання. Часопис складався із таких постійних рубрики як: «Литературное обозрение», «Иностранное обозрение», «Внутреннее обозрение», «Различные известия», «Новости книг». На його шпальтах публікувались пригодницькі повісті та романи, розповіді про подорожі, науково-популярні замітки, новини столичного та місцевого життя, фейлетони тощо. Тобто, розважальний та загально-пізнавальний характер журналу із самого початку не відповідав програмі та завданням, які ставила

перед собою Одеська Громада - подання інформації про українське життя та розвиток національної культури.

Досить детально описав процес видавництва українофілами Одеси тижневика вже згаданий Є. Чикаленко: «... Громада вагалася, бо журнал цей мав спеціально природничо-географічний характер; отже Кірхнер запевнив, що цензура, його заходами, дозволить змінити назву вже існуючого журналу». В кінцевому результаті, справа виявилася шахрайством із боку комерсанта-видавця і невтішно завершилася для українофілів: по-перше, журнал куплений за 4 тис. руб. мав лише декілька десятків передплатників, по-друге, цензура не погодилася перейменувати видання навіть на нейтральне «Степь» чи «Слово». Оскільки, гроші були витрачені, громадівцям нічого не залишалось як взятися за його видання. Спочатку головним редактором був призначений О.Г. Погібко, який в силу авторитарного характеру не зумів організувати роботу редакційної колегії, тому пізніше керівництво передоручили іншому члену Громади П.Т. Климовичу. Через півтора роки існування журнал не виправдав покладені на нього сподівання і громадівці змушені були його закрити. Незважаючи на повільне зростання числа передплатників у 1895-96 роках, журнал не зміг себе окупити. Прихильників віщання залишалось мало, оскільки цензура не дозволила йому набрати виразно українського характеру. Завершилося справа взагалі скандалом, коли за відсутності М.Ф. Комарова, якому було доручено редакторство влітку 1896 року, у черговий номер потрапив позитивний відгук про галицьких москвофілів, що викликано обурення української громадськості [19: 229-230].

М. Комаров не був головним редактором видання, однак входив до його редакційної колегії разом із П. Злотчанським, М. Шостаківським та ін. Із журналом співпрацювали одесити - податковий інспектор М. Белінський, філолог А. Крижанівський, історик О. Маркевич, меценат та аграрник Є. Чикаленко, відомі українські письменники та науковці Б. Грінченко, А. Кримський, О. Кониський, М. Кононенко, Д. Мордовець, Б. Познанський, Олена Пчілка, Михайло та Любов Старицькі. На плечі М. Комарова лягла місія залучення українських митців до співпраці із виданням. У одному з листів до Олени Пчілки Михайло Комаров писав: «Спасибі Вам велике за Вашу поміч нашому журналові. Що ж робити, коли на нашій мові не можна, то треба хоч по російськи будити симпатії і привчати людей до книжного діла, а я упевнився, що наш журнальчик в сім році справді має вагу і трохи згодом певне матиме ще більше, коли наші земляки по за Одесою не відцуруються від заповоги...» [8:1-2].

Сам М.Комаров опублікував у часописі, за підрахунком Г.Швидько - 15 заміток. Більшість дописів опубліковано за підписами «М.К.», і лише декілька - «М.Комарь» та «М.Уманець». Можна припустити, що публікацій було більше, ніж півтора десятка, оскільки, частина відгуків, зокрема щодо українського театру подавалися без підписів і цілком могли належати М.Комарову [2; 18].

Впродовж 1895 року М.Комарова відзначився лише двома літературознавчими розвідками, що з'явилися у 16 та 39 номерах журналу в Рубриці «Критично-літературні статті»: «Малорусские стихотворения

А. Кольцова» та «П.П. Гулак-Артемівський (По поводу 30-ліття со дня его смерти)». У оцінці творчості П. Гулака-Артемівського зазначалось, що письменник володів у досконалому українською мовою, а також поетичним талантом, рівня якого ніхто не зміг досягти до появи Т. Шевченка. Крім того, подавалася інформація, що в рукописах покійного одеського книгаря В. Білого наявні невидані твори письменника [14].

Набагато інтенсивніше М. Комаров проявив себе в наступному році, і найперше в традиційній для себе галузі - українській бібліографії. Впродовж 1896 року в журналі з'явилося 9 його рецензій: «Этнографические материалы собранные в Черниговской и соседних губерниях» на перший та другий випуск (№ 1, № 33), «Сборник в пользу недостаточных студентов университета Св. Владимира» (№ 8), «М.Чернявський. Пісні про кохання», «Складка». Альманах на спомин В. Александрова» (№ 17), «В досужний час. Лірна поезія Грицька Кернеренка» (№ 22), А.В.Маркович. Библиографические заметки»(№ 24), «Від чого заводяться пошесті або лихі хвороби і як їх стерегтися. Лікаря В. Имшенецького» (№ 27), «Українські монограми для вишивок хрестиком і 1 гафтом» (№ 31).

М.Комаров сповіщав у листі Б.Грінченка про рецензію на його працю, а також повідомляв про ті перешкоди із яким зіштовхується видання наступним чином: «Про Ваш етнограф, збірник я надрукував рецензію «По морю и суше», котра певне доходить до Вас. Як Вам подобається №8,] присвячений Шевченкові? З цензурою багато було мороки, викинуто 15 стовпців. А про те, здається, № вийшов нічогенький собі, хоч і в ньому багато дечого покалічено цензурою. Лихо та й тоді з цими церберами. Але що маєте робити? Нехай хоч трошки, коли всього або багато не можна...» [6: 2].

Українському театру в Одесі М.Ф. Комаров присвятив три замітки у 1896 році: «Бенефіс М. Л. Кропивницького», «Спектакли А.К. Саксаганського в Одессе», «Бенефіс А.К. Саксаганського в Одессе» відповідно у 1, 17 та 18 номерах журналу. Ділячись власними враженнями із читачами від перегляду першої драми М. Кропивницького в Одесі «Олеся», М. Комаров зазначав, що публіка із захопленням стежила за ходом вистави, цікавою найперше своїм змістом, де описуються часи морального занепаду внаслідок меркантильності та комерціалізації суспільного життя; своєрідно висвітлюється також відношення української інтелігенції до народу [12]. Бенефіс Опанаса Саксаганського, як вказував М. Комаров у іншій замітці, пройшов із величезним успіхом: театр був повний, ставили драму Карпенка-Карого «Безталанна» - найкращий взірець українського репертуару; завершився захід виконанням кантати відомого українського композитора М. Лисенка [11]. Окрім висвітлення діяльності корифеїв українського театру, до рубрики журналу «Мистецтво» потрапив також некролог складений М. Комаровим художнику-скульптору Михайлу Йосиповичу Микешину (1835-1896), автору пам'ятника «Богдан Хмельницький» у Києві. М. Комаров писав, що отримавши за свою творчість маєток у Катеринославській губернії, М. Микешин мав змогу ближче познайомитись із українським народом і почав створювати ілюстрації із

народного побуту — до повісті М. Гоголя «Вій», О. Рогової «Богдан Хмельницький». Автор некрологу окремо зупинився на близькому знайомстві небіжчика із Т. Шевченком. Читачі довідувалися, що саме Мікешин написав портрет Тараса Григоровича до «Кобзаря» 1861 року, виданого коштом П.Симиренка, залишив цінні спогади про великого поета у празькому виданні «Кобзаря»; за його ініціативи у Петербурзі щорічно святкують «шевченківські дні» та створено проект літературно-артистичного гуртка під назвою «Общество имени Шевченка». За декілька днів до смерті М.Микешин видав 1-й випуск «Ілюстрованого Кобзаря» і М. Комаров побажав аби друзі небіжчика та прихильники творчості Т. Шевченка попіклувалися за продовження видання [13]. Ще одну посмертну згадку Комаров присвятив відомому українському композитору і перекладачу Петру Івановичу Ніщинському (1832-1896) у 12 номері часопису за 1896 рік. Автор нагадав громадськості про відомі музичні композиції Ніщинського — «Закувала та сива зозуля» та «Вечорниці», та менш знані роботи — музику на його ж пісню написану в народному дусі «Дівчинонько-голубонько» та народну пісню «Сопрон». Характеризуючи перекладацьку діяльність П. Ніщинського, Комаров зазначав, що літературна слава прийшла до нього після перекладу у 1883 році «Антигони» Софокла із древньогрецької на українську. Як доказ, бібліограф М. Комаров навів ряд схвальних рецензій в київських газетах «Зоря», «Искусство», галицьких «Діло» та «Зоря» за авторством таких знаних науковців, як «професор грецької літератури у Київському університету Ф. Міщенко та доктор філософії І. Франко». Переклад же «Одісеї» Гомера вдавня ще краще.

Насамкінець, відзначився М.Комаров у часописі також заміткою присвяченою проблемам розвитку української етнографії, що з'явилась під назвою «Местные исследования народной жизни (К 50-летнему юбилею Императорского Русского Географического Общества» (№6). Позитивно оцінивши роботу Південно—Західного відділу Російського географічного товариства та здобутками Володимира Ястребова в області етнографії Херсонської губернії, автор замітки приходить до висновку щодо необхідності заснування Новоросійського відділу РГТ.

Показово, що на сторінках «По морю и суше» зустрічаємо переклади творів українських письменників на російську мову здійснені донькою М. Комарова, відомою поетесою - Галиною (Комарівною). Так, за її сприяння були опубліковані наступні оповідання: «Три елки. Из святейших рассказов» О. Пчилкы», «Крестonos» Дніпрової Чайки, «Три друга» Л. Старицької, «Поджог. Рассказ В. Чайченка» Б. Грінченка [17; 5; 16; 15]. Цілком можливо, що перу іншої доньки М. Комарова - Любові належить оповідання «Конопля (рассказ из прошлого)», опублікований у №№11,12 за 1896 рік під криптонімом «Л.К-ва» [10]. Однак, дана здогадка потребує уточнення.

Таким чином, Михайло Комаров докладав значних зусиль аби журнал «По морю и суше» у 1895—1896 роках отримав якісно український зміст та виконував покладені на нього функції - популяризації та розвитку української культури. Публікації лідера Одеської Громади носили виключно

інформаційний характер і торкалися української книги, вшанування окремих національних діячів в галузі літератури та мистецтва, діяльності українського театру тощо. Переклади матеріалів донькою М. Комарова — Галиною, свідчать, що видавництво часопису було для Комарова родинною справою. Звісно, перебуваючи у тісних лещатах імперської цензури, коли навіть російською мовою не дозволялось публікувати статті широкого культурно-просвітнього змісту, журнал був приречений на недовговічність. Українська аудиторія очікували більш відкритої позиціонування, тоді як для загалу видання видавалося невиразним та нецікавим, тим більше не було змоги змінити його назву. Досвідчений борець із цензурою, юрист за освітою, М.Комаров не міг зарадити в даній справі. Поширювати українську літературу, не маючи змоги вживати мови, якою вона писана, і знайомити громадськість із українським життям називаючи українців не інакше як малоросами — занадто складне завдання. Її все ж, існування тижневика стало важливим явищем для українського руху, адже воно задекларувало наявність потужних українських національних сил в Одесі у кінці ХІХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Б. Андерсон. — 2-ге вид., перероб. — К., 2001. — С.57–68.
- 2.[Б.П.] У малороссов в Новом театре // По морю и суше. — 1895. — № 5. — С. 9.
- 3.Герасименко В.Я. Українська журналістика в Одесі (80–90-ті роки ХІХ ст.) / В.Я. Герасименко // Історичні джерела та їх використання. — 1969. — Вип. 4. — С.73–86.
- 4.Грицак Я. Нарис з історії України: формування української модерної нації ХІХ-ХХ ст. / Я. Грицак. — К., 1998. — 249 с.
- 5.Днипрова Чайка. Крестonos // По морю и суше. — 1896. — № 14. — С.3–7; № 15. — С.2–6.
- 6.Комаров М.Ф. Лист до Грінченка Б.Д. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ) / М.Ф.Комаров. — Ф.ІІІ. — Спр. 37483а. — 2 арк.
- 7.Комаров М.Ф. Лист до Грінченка Б.Д. / М.Ф.Комаров. — ІР НБУВ — Ф.ІІІ. — Спр. 37488. — 2 арк.
- 8.Комаров М.Ф. Лист до Косач О.П. — Інститут літератури Національної академії наук України / М.Ф.Комаров. — Ф.28. — Спр. 796. — 2 арк.
- 9.Кузьменко В.Б. Український культурно-національний рух в 90-х роках ХІХ ст. (на матеріалах Півдня України): Дис. канд. іст. наук. / В.Б.Кузьменко. — Одеса, 1999. — 224 с.
- 10.Л.К-ва. Конопля. Рассказ из прошлого // По морю и суше. — 1896. — № 11. — С.5–7; №12. — С.9–10.
- 11.М.К. Бенефис А.К.Саксаганского в Одессе // По морю и суше. — 1896. — № 17. — С.14.
- 12.М.К. Бенефис М.Л.Кропивницкого // По морю и суше. — 1896. — № 1. — С.14.
- 13.М.К. М.О.Микешин (Некролог) // По морю и суше. — 1896. — № 4. — С.11–12.

14. По морю и суше. – 1895. – № 39. – С.1–2.
15. Поджог. Рассказ В. Чайченка // По морю и суше. – № 29. – С.1–3; № 30. – С.1–4.
16. Старицкая Л. Три друга / Л. Старицкая // По морю и суше. – № 17. – С. 5–8.
17. Три елки. Из святочных рассказов О. Пчелки // По морю и суше. – 1895. – № 51. – С.6–8; №52. – С.2–4.
18. Труппа М.Л.Кропивницкого в Одессе. – По морю и суше. – 1895. – № 50. – С. 8.
19. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – 504 с.
20. Швидько Г.К. Михайло Комаров і Катеринославщина / Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ, 2011. – 227 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.м., проф. В.М. Хмарським
Стаття надійшла до редакції 17.04.2014*